

УДК 330.111.62.001.11 "71"

Ю. Я. Лузан,

д. е. н., доцент, Національний Науковий Центр "Інститут аграрної економіки", м. Київ

Н. П. Стецюра,

аспірант, Національний Науковий Центр "Інститут аграрної економіки", м. Київ

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ "ВЛАСНІСТЬ"

Yu. Luzan,

PhD, Associate Professor, National Science Center "Institute of Agrarian Economics", Kyiv

N. Stetsyura,

graduate student, National Science Center "Institute of Agrarian Economics", Kyiv

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF "PROPERTY"

У статті висвітлено теоретичне поняття категорії "власність", наведено погляди визначних вчених-економістів на сутність понять "право власності" та "відносини власності". Розкрито трансформацію права власності в процесі еволюційного розвитку. Охарактеризовано різні підходи до аналізу відносин власності в різні епохи розвитку економічної науки.

The article deals theoretical concept category "property" are outstanding views of economists on essence the concepts of "ownership" and "property relations". Reveals the transformation of ownership in the process of evolution. Characterize different approaches to the analysis of property relations in different periods of development economics.

Ключові слова: власність, еволюція, право власності, відносини власності, трансформація.

Key words: property, evolution, ownership, property relations, transformation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У процесі освоєння в Україні ринкових відносин поняття "власність" і "відносини власності" слід розглядати як важливі передумови розвитку економіки. Актуальність цього питання зумовлюється тим, що будь-яка соціально-економічна формація є специфічним відображенням економічного та соціального утвердження змісту власності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретичним питанням сутності відносин власності, їх еволюції та проблемам їх практичної трансформації в нинішніх умовах приділено чимало уваги у наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених.

Основи ринкового реформування аграрних відносин закладені академіками НААН України П.І. Гайдуцьким [7], П.Т. Саблуком [22], В.В. Юрчишиним [30]. Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ зробили вчені В. Андрійчук [1], М. Бердяєв [5], Ю. Лузан [11], Ю. Лупенко [12], М. Малік [13], В. Нелеп [16], Г. Підлісецький [17], Г. Родіна [21], В. Семчик [23], В. Ткаченко [25], О. Шпикуляк [28], О. Шпичак [29] та ін.

ОСНОВНІ ЦІЛІ

Метою статті є розгляд категорії "власність" в процесі трансформації, узагальнення та поглиблення питань розвитку відносин власності. Вивчення розвитку відносин власності в

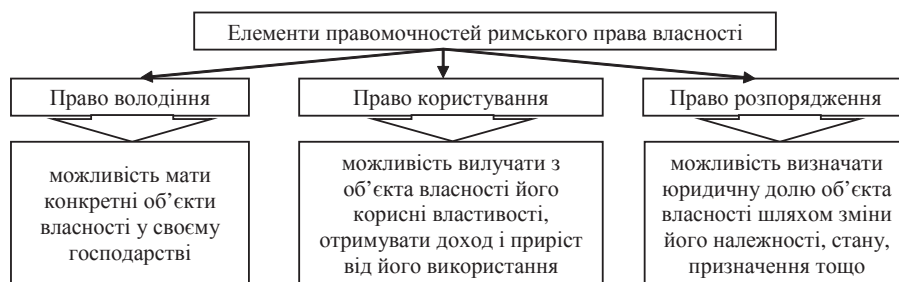

Рис. 1. Елементи права власності (римське право)

Джерело: [18, ст. 323—325].

історичному контексті дає можливість поглиблювати поняття, сутність та форми прояву відносин власності в конкретні періоди соціально-економічного розвитку, зокрема в період трансформації господарських відносин за час незалежності України.

ОСНОВНИЙ МАТЕРІАЛ

Розвиток суспільства завжди супроводжується трансформацією структурних елементів суспільної системи. Трансформація продуктивних сил суспільства призводить до перемін у виробничих взаємовідносинах, основу яких складають відносини власності. У свою чергу, саме відносини власності обумовлюють соціальну структуру суспільства, систему влади, історичну особливість економічної системи, реалізуючи у ній системоутворюючу функцію. Трансформація відносин власності в будь-якій економічній системі є основоположним елементом змін у соціально-економічній сфері та в усьому комплексі економічних відносин.

Перші спроби трактування змісту та структури відносин власності були зроблені ще в епоху Античності та Середньовіччя. Відомий давньогрецький філософ Арістотель (384—322 рр. до н. е.) розглядав власність як владні повноваження і трактував власність як владу власника над об'єктом власності [2, ст. 19—22].

Процес усвідомлення інституту власності в епоху Античності досяг певної вершини у Стародавньому Римі, а у римському праві набув повноцінного тлумачення. У давньоримських джерелах для опису власності вживалися два терміни — "dominium" і "proprietas", що виражали різні аспекти римського права власності, а саме: право на легальне панування особи над річчю і право на належність речі даній особі відповідно. Обсяг і межі права власності визначались римлянами шляхом встановлення правомочностей власника. Сукупність цих правомочностей являла собою зміст права власності. Фундаментальна тріада правомочностей

римського права власності включала наступні елементи: право володіння, право користування, право розпорядження (рис. 1). Зараз є очевидним те, що теоретичні надбання римського права сформували базові уявлення про власність не лише на століття, а й на весь наступний світовий розвиток, і тим самим започаткували формування юридичного підходу до трактування власності.

Реформація у країнах Західної та Центральної Європи дала поштовх до подальшого розвитку економічних відносин і зародження капіталізму, що в свою чергу підштовхнуло до виникнення "протестантської етики", відомої нам з праць М. Вебера [6]. За цією теорією, багатство і добробут розглядались як позитивні християнські цінності, тому прагнення до зростання добробуту за допомогою легітимних підприємницьких механізмів вважалось людською чеснотою [4, ст. 103]. На відміну від попередніх християнських вчень, протестантська етика вважала підприємців, чия діяльність спрямована на одержання прибутку будь-якими законними способами, досить шанованими християнами, адже завдяки їх діяльності загалом покращувався добробут усього суспільства.

За часів первинного накопичення капіталу проблема сутності власності та її походження набула нової актуальності та значимості у зв'язку з тим, що світська наука розглядала приватну власність як необхідну передумову розподільної справедливості, завдяки чому виникла ідея природного права (право на життя, право на свободу, право на власність). Суть ранньобуржуазної правосвідомості англійський філософ Томас Гоббс (1588—1679) узагальнив до того, що суспільство і держава визнають свободу особи через власність, охороняючи приватну власність людини, не маючи на неї жодного права. Гоббс вважав, "кожна людина володіє... правом власності, що виключає право кожного іншого підданого. Вона отримує це право виключно від верховної влади, без захи-

сту якої всяка інша людина мала б рівне право на те саме майно" [8, с. 253—254].

Видатний французький економіст, засновник школи фізіократів Франсуа Кене (1694—1774) у своїх працях запропонував ідею "природного порядку", який ґрунтується на економічній свободі та недоторканності приватних інтересів і особливо права власності. Природне право вчений трактував як "право людини на річ, придатну для використання", яке з погляду правового порядку обмежене "дійсним володінням, здобутим працею, без порушення права володіння третіх осіб" [10, с. 329, 333].

Представники класичної політекономії глибоко не досліджували власність як економічну категорію. Наприклад, Адам Сміт (1723—1790), основоположник економічної науки, сприйнявши теорію власності Дж. Локка, зосередив увагу на дослідженні інших сфер господарювання. Власність для А. Сміта була синонімом багатства в його матеріальному розумінні. Тому, перевагу підприємницької приватної власності в усіх сферах економіки, її примноження на індивідуальному та національному рівнях Сміт вважав основним стимулом суспільного розвитку [24, ст. 210—211].

Погляди А. Сміта на власність поділяв видатний англійський економіст епохи промислової революції Давід Рікардо (1772—1823). На його думку, виникнення власності на основні ресурси давало можливість отримання від їх використання доходів, які одночасно пов'язані з їх певною обмеженістю, оскільки інакше "ніхто не платитиме ренту за... землю, так само як ніхто не платить рент за користування повітрям і водою чи будь-яким іншим даром природи, що існує в необмеженій кількості" [20, с. 66—67].

Питанню сутності власності значну увагу приділяли не лише представники економічної думки, а й філософської. Наприклад, Імануїл Кант (1724—1804) категорію "володіння" обґрунтував з фізичної та правової сторін. Кант визначав власність як зовнішній предмет, який за своєю сутністю є "чимось своїм" для того, кому належать усі права на річ, якою він може розпоряджатися на власний розсуд [9].

Французький мислитель П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) у своїй праці "Що таке власність" (1840) висловив альтернативу встановленому розумінню власності, проголосивши знаменитий афоризм "Власність — це крадіжка". Прудон був переконаний: "Власність і суспільство — дві речі безумовно несумісні; спонукати згуртуватися двох власників так

само складно, як змусити два магніти зімкнутися однойменними полюсами. Суспільство має загинути або знищити власність" [19, с. 41, 70].

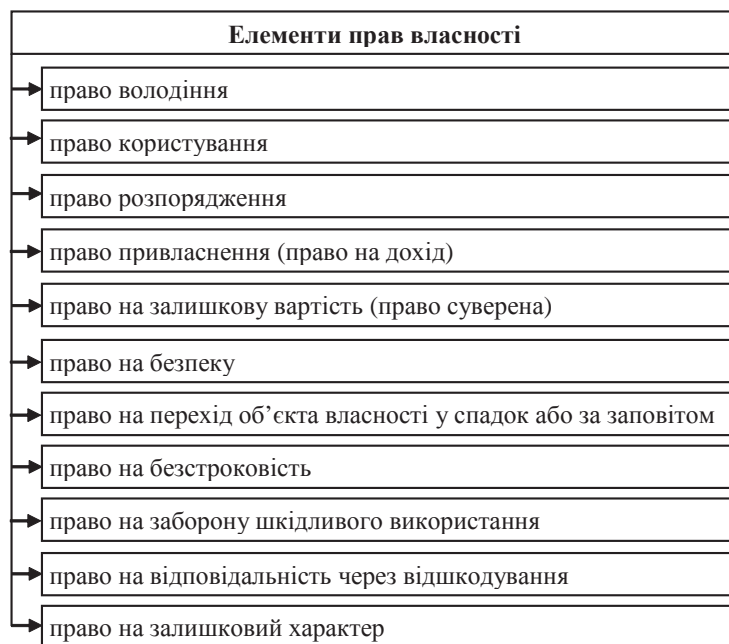
Аналізуючи погляди П.Ж. Прудона, український економіст Михайло Туган-Барановський (1865—1919) в одній зі своїх праць писав: "Несправедливість та гноблення полягають не в тому, що людина захоплює знаряддя праці або земельну ділянку, а в тому, що одна людина позбавляє всього цього інших людей... Існуюча історична власність незмінно базувалась на насильстві та експлуатації. Приватна власність була найглибшою причиною суспільної нерівності, а отже, і всіх революцій, за допомогою яких люди прагнули відновити рівність" [26, с. 323—334].

Наприкінці ХІХ ст. набула поширення теорія граничної корисності, її представники пов'язували власність, з одного боку, з корисністю для людини, а з іншого — з рідкісністю, що призвело до необхідності захисту власності.

У ХІХ ст. видатними німецькими дослідниками Карлом Марксом (1818—1883) та Фрідріхом Енгельсом (1820—1895) був зроблений важливий внесок у дослідження економічної сутності власності. Відповідно до марксистського підходу розрізняють економічний та юридичний зміст власності.

Економічний зміст власності К. Маркс визначав характером поєднання робітників із засобами виробництва. На його думку, "власність означає на самому початку не що інше, як відношення людини до її природних умов виробництва як до належних їй, як до своїх власних, як до передумов, даних разом з її власним існуванням" [15]. Він аналізував власність як системну властивість, яка пронизує всі економічні відносини, зумовлюючи їх специфічні якісні ознаки, що в процесі господарювання суб'єктів власності забезпечує економічне зростання.

Маркс вважав, що кожна суспільно-економічна стадія розвитку характеризується властивими їй формами власності. Кожному рівню розвитку продуктивних сил відповідають специфічні історичні відносини власності. Саме тому власність не можна розглядати як самостійні постійні чи змінні відносини, що не залежать від певного історичного способу виробництва, оскільки в кожен історичну епоху власність розвивалася за цілком різних суспільних відносин. Фактично існуючі у суспільстві відносини власності захищаються державою за допомогою законодавства. Унаслідок цього реальні відносини власності набувають форми

Рис. 2. Елементи прав власності (за А.Оноре) [33, с. 112–128]

Джерело: [33, с. 112–128]

юридичних відносин, а їх суб'єкти наділяються відповідним правом власності. Проте, зрештою, розподіл об'єктів власності між суб'єктами залежить від результатів суспільного відтворення, у процесі якого економічно реалізується право власності.

На думку німецьких дослідників К. Маркса та Ф. Енгельса, специфіка відносин власності та співіснування різних її форм об'єктивно зумовлена ступенем розвитку продуктивних сил. Обґрунтовуючи положення щодо історично обмеженого характеру відповідного виду власності, вчені заперечували природність та вічність приватної власності [14].

Марксистський (політико-економічний) підхід до аналізу відносин власності наприкінці XIX — на початку XX ст. був підданий критиці представниками німецької історичної та соціальної шкіл, а також російської релігійної філософії. Представники німецької історичної школи визначали власність як невід'ємну рису особистості, нерозривно пов'язану з її духовним самовдосконаленням. Вони визнавали взаємозв'язок і взаємозалежність економічних і позаекономічних факторів суспільного розвитку, пріоритетність суспільних (державних) інтересів, трактуючи людину як соціальну особу, на поведінку якої впливають моральні, етичні, економічні, правові та культурні чинники.

Необхідною умовою ефективного функціонування ринку є точне визначення, або специфікація, прав власності. Чим чіткіше визна-

чені та надійніше захищені права власності, тим тіснішим та надійнішим є зв'язок між діями економічних агентів у процесі господарської діяльності, що веде до економічного зростання добробуту власників та суспільства в цілому. Специфікація прав власності знижує невизначеність у взаємовідносинах і створює передумови для оптимального використання рідкісних ресурсів, саме тому економічним агентам вигідніше мати специфіковані права власності, ніж не мати жодних. Тим самим специфікація спонукає до прийняття найефективніших економічних рішень. Врешті, "власник очікує від суспільства запобігання сторонньому втручанням в його справи за умови, що ці його дії не заборонені специфікацією його прав" [31, с. 347]. Протилежне явище — "розмивання" прав власності, — навпаки, має місце тоді, коли вони нечітко визначені та погано захищені або підпадають під різного роду обмеження, головним чином з боку держави, або ж недостатньо гарантовані державою [32, с. 1146—1148].

Специфікація — це спосіб набуття права власності, що охоплює переробку чужої речі, внаслідок чого створюється нова або виготовляється нова річ з чужих матеріалів. Якщо переробка здійснюється із матеріалів власника, який сам і здійснює виробничий процес, то питання про власника нової речі не викликає труднощів. Коли ж річ виготовляється з чужих матеріалів або переробляється чужа річ, виникають певні труднощі у визначенні власника, хто ним буде, — той, кому належали матеріали

(або стара річ), чи той, хто вклав свою працю [27, с. 375].

Специфікатор (особа, яка переробляє річ) може стати власником нової речі за наявності двох умов одночасно: а) вартість виготовлення речі перевищує вартість матеріалів (або вартість старої речі); б) специфікатор не знав і не повинен був знати, що виготовляє речі з чужих матеріалів, які належать іншій особі.

Якщо специфікатор визнається власником речі, він має повернути цій особі вартість належних їй матеріалів або компенсувати вартість старої речі. Коли ж вартість матеріалів перевищує вартість речі, власником речі визнається власник матеріалів. Він може залишити річ за собою, сплативши витрати на її виготовлення, або відмовитися від неї на користь специфікатора [27, с. 376—377].

Але у цивільному законодавстві питання про специфікацію розв'язане лише у ст. 155 ЦК Литви. Інші держави, зокрема Україна, це питання вирішують за аналогією.

З позиції суспільства, права власності виступають як "правила гри", які впорядковують відносини між окремими агентами, а з позиції індивідуальних агентів — являють собою "пучки" правомочності для прийняття рішень з приводу того чи іншого предмету власності. Кожен такий "пучок" може розщеплюватися, і тоді одна частина правомочностей починає належати одній людині, друга — другій і т. д.

В економічній літературі, як правило, виокремлюють одинадцять елементів прав власності, які можуть утворювати різні комбінації. Так званий "повний перелік" запропонував англійський юрист А. Оноре (рис. 2).

Положення неоінституціоналізму є принциповим щодо неможливості повного визначення й абсолютно надійного захисту будь-яких прав власності в реальній економіці. Оскільки специфікація прав власності не є безкоштовною і несе певні витрати, ступінь її повноти є питанням міри збалансування доходів і втрат шляхом чіткого встановлення та захисту конкретних прав у процесі господарювання. Унаслідок цього специфікація прав власності наштовхується на межу, пов'язану з проблемами окупності понесених витрат через наявність "розмитості" прав власності. Саме тому важливого значення набуває активний пошук створення відповідних умов для обмеження та розщеплення прав власності, за яких позитивні результати перевищуватимуть можливі негативні наслідки.

Сучасні підходи до аналізу власності методологічно можна звести до трьох основних напрямів, що сформувалися на основі, відповідно, теоретичних положень марксизму, наукових принципів неоінституціональної теорії прав власності та ідейних постулатів російської релігійної філософії: політико-економічного, економіко-правового та етико-економічного. Кожен з цих підходів має як переваги, так і недоліки [3, ст. 107—108].

На нашу думку, сьогодні дослідження відносин власності з позиції будь-якого окремого підходу суттєво обмежує можливості системного аналізу окресленого явища. Порівняння зазначених підходів, їх взаємодоповнення, сприяють ширшому розумінню власності як складної системної категорії. Так, політико-економічний підхід відображає реальне значення різних учасників суспільного виробництва у процесі створення та примноження власності. Економіко-правовий підхід дає можливість на основі встановлення внеску суб'єктів у результати господарської діяльності врахувати його через наділення того чи іншого учасника певним набором прав щодо створеного продукту. Етико-економічний підхід дозволяє врахувати морально-етичні, соціокультурні та інші норми і правила, що впливають на відносини власності, зокрема на господарську діяльність у цілому. Таким чином, використання різних думок щодо визначення сутності власності дає змогу виділити і поєднати її економічний, юридичний та етичний зміст, дослідити дане явище з матеріально-предметних, нормотворчих і ціннісно-мотиваційних позицій.

ВИСНОВКИ

Отже, оскільки власність має історичний характер, тобто в ході свого розвитку зазнає кількісних та якісних змін, відповідно розвивається і система поглядів на відносини власності. Інакше кажучи, відбувається поєднання історичного і логічного розвитку. Така взаємозалежність має місце і в сучасних умовах становлення та розбудови економічної системи.

Література:

1. Андрійчук В. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник / В.Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2013. — 779 с.
2. Арістотель. Політика: пер. з давнього. — К.: Знання, 2005.
3. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність / Підручник. — К.: Знання. — 2006.

4. Базилевич В.Д. Історія економічних учень / Підручник. — К.: Знання, — 2006. — Ч. 1.
5. Бердяев Н.А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Письмо двенадцатое. Русская философия собственности (XVII—XX вв.). — СПб.: СП "Ганза", 1993. — С. 303—304.
6. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
7. Гайдуцький П. Власність на селі // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 59. — 28 червня.
8. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Соч в 2-х т. — Т.2. — М.: Мысль, 1991. — С. 253—254.
9. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Соч. в 6-ти т. — Т.4. — Ч.2. — М.: Мысль, 1965. — С. 177.
10. Кенэ Ф. Естественное право. — М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960.
11. Лузан Ю.Я. Організація обліку відносин власності: навчальний посібник / Ю.Я. Лузан, М.Я. Дем'яненко, В.М. Жук, О.В. Волошина та ін. — К.: ТОВ "Юр-Агро-Веста", 2007. — 360 с. (Облік і фінанси АПК; вип. 7—8).
12. Лупенко Ю.О. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 р.; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2012. — 182 с.
13. Малік М.Й. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: монографія / М.Й. Малік, О.А. Нужна. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2007. — 270 с.
14. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. Т.20. Ч.1. — К.: "Політвидав", 1965. — С. 156.
15. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. Т.46. — Ч.1. — К.: "Політвидав", 1982. — С. 442.
16. Нелеп В.М. Стан та напрями удосконалення економічної роботи на сільськогосподарських підприємствах // Формування ринкової економіки (спец. випуск). — К.: КНЕУ, 2003. — 550 с.
17. Підлісецький Г.М. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрного сектора / Г.М. Підлісецький, М.І. Толкач // Економіка АПК. — 2008. — № 5. — С. 65—66.
18. Підопригора О.А. Римське право. Підручник. — К.: "Юрінком Інтер", 2009.
19. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти. — М.: "Республика", 1998. — С. 41, 70.
20. Рикардо Д. Соч. Т.1. Начала политической экономии и налогового обложения. — М.: Госполитиздат, 1995. — С. 66—67.
21. Родина Г.А. Эволюция взглядов на отношения собственности от "старой" к "новой" экономике // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. — №4. — 2006. — С. 3—24.
22. Саблук П. Власність у сільському господарстві / Юрчишин В.В., Онищенко О.М., Саблук П.Т. та ін. — К.: Урожай, 1993. — 352 с.
23. Семчик В. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві. Монографія / колектив авторів; під ред. В. Семчика. — К., 2001.
24. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй; пер. з англ. — К.: "Port-Royal", 2001.
25. Ткаченко В.Г., Богачев В.И., Суховерхий В.В. и др. Аграрная реформа в Украине: региональные аспекты: монография / Под общ. ред. профессора В.Г. Ткаченко и профессора В.И. Богачева. — Луганск: "Книжковий світ", 2003. — 160 с.
26. Туган-Барановский М.И. Пьер Жозеф Прудон. Его жизнь и общественная деятельность. — М.: "Республика", 1998. — С. 323—334.
27. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 864 с.
28. Шпикуляк О.Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: монографія / О.Г. Шпикуляк. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2010. — 396 с.
29. Шпичак О.М. Проблеми власності та формування ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М. Шпичак, О.В. Боднар // Економіка АПК: міжнародний науково-виробничий журнал. — 2012. — №12. — С. 3—9.
30. Юрчишин В. Розвиток відносин власності на селі: концептуальні основи становлення і утвердження приватного сектора / В. Юрчишин, Г. Запша // Економіка України. — 2003. — №11. — С. 47—54.
31. Demsetz H. Toward a Theory of Property Rights // The American Economic Review, Papers and Proceeding". — Vol. 57. — May. — 1967. — P. 347.
32. Furubotn E. Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature // Journal of Economic Literature". — Vol. X. — №4. — 1972. — P. 1146—1148.
33. Honore A.M. Ownership. — Oxford, 1961. — P. 112—128.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2013 р.